

Doç. Dr.

Nevzat ARTUÇ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5405-4862>Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
nartuc27@gmail.comBaşvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 18/11/2021 28/11/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1025413>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Cemal Paşa'nın Eşi Seniha Hanım'ın Hatıraları

Memories of Cemal Pashas's Wife Seniha Hanım

Öz

Hatıralar, yakın tarihimizin aydınlatılmasında son derece büyük öneme sahiptirler. Genellikle dönemin devlet adamları, gazeteci ve yazarları tarafından kaleme alınan hatıralar; yapılan icraatları haklı gösterme, eleştirilere cevap verme gibi bir rol üstlenmiş olsa da resmî belgelere ve basına yansımamış pek çok olayın gün yüzüne çıkartılmasına yardımcı olmaktadır. Devlet adamlarımızın çok az bir bölümünde olan hatırat yazma geleneği, eş ve çocuklarında ise neredeyse hiç görülmeyen bir durumdur. İttihat ve Terakki lider kadrosundan en kapsamlı hatıratı sahip olan Naciye Sultan dışında Cemal Paşa'nın eşi Seniha Hanım ve Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım'ın döneme ilişkin hatıralarını, kendi elleriyle kalem almamış olsalar da basın ve yayın organlarında kamuoyu ile paylaşmış olmaları tarihimizde ender görülen hadiselerdir. Çalışmamızın amacı öncelikle Seniha Hanım'ın çeşitli vesilelerle bazı yayın organlarında ifade etmiş olduğu Cemal Paşa ile ilgili hatıralarını bir araya getirmek, daha sonra da hatıraların ayrıntılı bir değerlendirmesini yapmaktır. Bu sayede İttihat ve Terakki dönemine ait karanlıkta kalmış bazı hususlar daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Yapmış olduğumuz çalışma alanında bir ilktir ve devlet adamları dışında, eşlerinin hatıratının da yakın tarihimizin anlaşılması açısından büyük bir öneme sahip olduğu ve mutlak surette değerlendirilmesi gerektiği iddiasındadır.

Anahtar kelimeler: Seniha Hanım, İttihat ve Terakki, Cemal Paşa, Enver Paşa, Talat Paşa.

Abstract

Memories are of great importance in illuminating our recent history. Memoirs, generally written by statesmen, journalists, and writers of the period; Although they have undertaken a role such as justifying the actions taken and responding to criticism, they help to bring to light many events that have not been reflected in official documents and the press. The tradition of writing memoirs, which is very few of our statesmen, is a situation that is almost never seen in their spouses and children. Apart from Naciye Sultan, who has

ATIF: ARTUÇ Nevzat, "Cemal Paşa'nın Eşi Seniha Hanım'ın Hatıraları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (748-762)

CITE: ARTUÇ Nevzat, "Memories of Cemal Pashas's Wife Seniha Hanım", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (748-762)

Screened
turnitin

the most comprehensive memoirs from the leadership of the Union and Progress, it is rare in our history that Cemal Pasha's wife Seniha Hanım and Talat Pasha's wife Hayriye Hanım shared their memories of the period with the public in the press and media organs, even though they did not have a pen with their own hands. is one of the events. The aim of our study is primarily to gather the memories of Mrs. Seniha about Cemal Pasha, which she has expressed on various occasions in some publications, and then to make a detailed evaluation of the memories. In this way, some obscure issues of the Union and Progress period will be better understood. The work we have done is a first in its field and claims that apart from statesmen, the memories of their spouses are of great importance in terms of understanding our recent history and should be evaluated absolutely.

Key Words: Seniha Hanım, Committee of Union and Progress, Cemal Paşa, Enver Paşa, Talat Paşa.

Giriş

Hatıralar, tarihi olayların aydınlatılmasında resmi evrak ve gazete koleksiyonları kadar önemli bir yere sahiptir. Öyleki bazen resmî belgelerde yer almayan bilgilere hatıralarda rastlamak mümkün olabilmektedir. Ayrıca hatıratı yazan devlet adamlarının ruhsal durumu, dünya görüşü ve devlet erkanı hakkındaki düşünceleri bu sayede kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu nedenle hatıralar tarihe tanıklık eden önemli şahitlikler arasında değerlendirilmelidir. Ancak hatıratların büyük ölçüde kendini haklı çıkartma ve savunma kaygısı ile yazıldığı gerçeğini hiçbir zaman göz ardı etmemeli ve doğru ile yanlış bilginin ayırt edilmesinde azami çaba sarf edilmelidir.

Osmanlı Tarihi'nde hatıra yazma geleneği son derece sınırlı olmuştur. Mesela padişahlar tarafından kaleme alınmış bir hatırat yoktur. Yazılan hatıratlar genelde dönemin devlet adamları, aydınlar ve gazeteciler tarafından kaleme alınmıştır. Enver¹, Talat² ve Cemal³ paşaların hatıraları, Ali Fuad Cebesoy'un *Moskova*⁴ ve *Millî Mücadele Hatıraları*⁵, Kazım Karabekir'in *İstiklal Harbimiz*⁶ ve *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*⁷, Fahrettin Altay *On yıl Savaş ve Gördüklerim*⁸, Ali İhsan Sabis'in *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*⁹, Ali Fuad Erden'in *Suriye Hatıraları*¹⁰ bu bağlamda değerlendirilebilir. Döneme şahitlik eden gazeteci ve yazarlar tarafından kaleme alınan hatıralarda son derece büyük öneme sahiptir. Muhittin Birgen'in *İttihat ve Terakki'de On sene*¹¹, Halide Edip Adıvar'ın *Memoirs of Halide Edip*¹², Hüseyin Cahit Yalçın'ın

1 *Enver Paşa'nın Anıları*, (Yayına Haz. Erdoğan Cengiz), İstanbul 1991.

2 Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, Kaynak Yay., İstanbul 2006.

3 Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul 1959.

4 *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982.

5 *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953.

6 (Sad. Faruk Özerengin), Emre yay., İstanbul 1993.

7 (Yayına Haz. Orhan Hülagu), Emre Yay., İstanbul 2001.

8 İstanbul 1988.

9 Nehir Yay., İstanbul 1991.

10 İstanbul 1954.

11 (Haz. Zeki Arıkan), Kitap Yay., İstanbul 2006.

12 London 1926.

*Siyasal Anılar*¹³'ü bu bağlamda değerlendirilebilir.

Tarihe yön vermiş devlet adamlarının eşleri tarafından kaleme alınmış ve çeşitli gazete ve dergilere vermiş oldukları mülakatlardan oluşan hatıralar da en az kendi hatıraları kadar önem arz etmektedir. Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları, Talat Paşa'nın eşi Hayriye Talat Hanım'ın Hatıraları ve nihayet Cemal Paşa'nın eşi Seniha Hanım'ın Hatıraları yakın tarihimizin aydınlatılmasına katkı sağlayacak niteliktedir.

Üç İttihatçı lider eşi arasında en kapsamlı hatırat hiç şüphesiz Naciye Sultan'a aittir. Sultan Abdülmecid'in oğlu Şehzade Selahaddin Efendi'nin kızı olan Naciye Sultan 1896 yılında Feriye Sarayı'nda doğmuştur. Annesi Ayşe Tarzıter Hanımdır¹⁴. Kardeşleri Şerafettin ve Abdülhalim efendilerdir. Naciye Sultan'ın Hatıraları, 1952 yılı aralık ayında Vatan Gazetesi'nde yayımlanmıştır. Takip eden yıllarda *Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları Acı Zamanlar* başlığı altında, Gazi Aşıroğlu tarafından yayına hazırlanmış ve Burak Yayınevi tarafından 1990 yılında İstanbul'da basılmıştır. Naciye Sultan'ın Hatıraları, memleket özlemi ve çocuklarına kavuşma sevinci ile başlamış, saray hayatı, çocukluk hatıraları, erkek kardeşlerinin doğumu, babasının vefatı olayı, amcaları II. Abdülhamid, V. Mehmed Reşad, VI. Mehmed Vahideddin ve halası Seniha Sultan'ın oğlu Prens Sabahaddin ile ilgili gözlemleri-anıları, Enver Paşa ile tanışma ve evlenme serüveni, meşrutiyet kahramanı Enver Paşa'nın cesareti, kişiliği, ressamlığı, Bâb-ı Âli Baskını, Mahmut Şevket Paşa suikastı, Enver Paşa'nın ülkeyi terk etmesi olayı, çocuklarının doğumu, Enver Paşa'nın yurt dışındaki faaliyetleri, Ermeni katiller tarafından İttihatçı liderlerin şehit edilmesi olayları ve nihayet kendisinin ailesi ile birlikte yurt dışına çıkışı ve karşılaştığı güçlüklerle devam etmiştir. Hanedan mensubu ve II. Meşrutiyet Dönemi'nin en güçlü devlet adamlarından Enver Paşa'nın eşi olması nedeniyle hatıraları çok büyük önem arz etmektedir. Naciye Sultan'ın Talat ve Cemal paşaların eşleri ile ilgili en ufak bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bu durum üç itttihatçı liderin kader birliği yaptığı bir süreçte, eşlerinin birbirleriyle yeterince samimiyet kuramamış olduğu gerçeğini ortaya çıkartmaktadır. Benzer şeklide Hayriye Talat ve Seniha Cemal'in hatıralarında da birbirleriyle olan ilişkilere dair en ufak bir emare bulunmamaktadır.

Hayriye Hanım'ın Hatıratı, bizzat kendisi tarafından kaleme alınmış olmayıp, çeşitli vesilelerle kendisiyle görüşmeye gelenler tarafından kaleme alınmış ifadelerden oluşmaktadır. Bunlar arasında Hayriye Hanım'ın, 12 Temmuz 1962 yılında *Yakın Tarihimiz Dergisi*'nde "Eşi Hayriye Hanım Talat Paşa'yı Anlatıyor" başlıklı yazı dizisi ulaşabildiğimiz tek kaynak durumundadır. Hayriye Hanım, Feridun Kandemir ile gerçekleştirmiş olduğu bu söyleşide; Talat Paşa ile nasıl tanıştıklarını, Balkan Savaşları sırasında Edirne'nin kurtuluşu için nasıl çırpındığını, Çanakkale Zaferi üzerine yaşadıkları büyük sevinci, Talat Paşa'nın Cumhuriyet idaresinin kuruluşundan bahsettiğini, Paşanın dindar, ailesine düşkün, cesur olduğunu, Mustafa Kemal Paşa'ya **çok güvendiğini** ve Millî Mücadele'nin başarısı için dua ettiğine dair bilgiler vermiştir¹⁵. Hayriye Hanım'ın bundan başka yayınlanan hatıratı yoktur. 1980'li yılların **başında** gazeteci Murat Bardakçı ile bir görüşmesi olmuştur. Söz konusu görüşmenin ses kayıtları Bardakçı tarafından yayınlanmıştır. Hayriye Hanım bu görüşmede Ermeni soykırım iddialarının gerçek dışı olduğuna dair bilgiler vermiştir.

13 (Yayına Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2000.

14 Neval Milanlıoğlu, *Emine Naciye Sultan'ın Hayatı (1896-1957)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 1-4.

15 Feridun Kandemir, "Eşi Hayriye Hanım Talat Paşa'yı Anlatıyor", *Yakın Tarihimiz*, C. 2, Sa. 20, 12 Temmuz 1962, s. 193-195.

a-Seniha Cemal Kimdir?

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosundan Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı olan Cemal Paşa, ilk evliliğini, 19 Şubat 1897'de Kırklareli'nde görev yaptığı sıralarda, Bekir Paşa'nın kızıyla gerçekleştirmiştir. Ancak kısa süre sonra eşi, doğum sırasında çocuğuyla birlikte vefat etmiştir. Bu üzücü olay karşısında sağlığı bozulan Cemal Bey, Kırklareli'nden ayrılıp Selanik'e tayinini istemiştir. Ayrılmadan önce Serez Fırkası Kumandanı Mehmet Paşa'nın yeğeni, Binbaşı Hasan Bey ile Ayşe Hanım'ın kızı Seniha Hanım ile nişanlanmıştır. Çerkez kökenli olan Seniha Hanım, babasının beklenmedik ölümü üzerine, dayısı Mehmet Paşa tarafından himaye edilmiştir. Orhan Koloğlu, aile ile yapmış olduğu görüşmelerden Cemal-Seniha evliliğinin bir aşk ya da görücü usulü evlilikten ziyade emir-komuta zinciri içerisinde gerçekleşen bir evlilik olduğunu ifade etmiştir. Zira o tarihlerde sivil-askeri idarecilerin kızlarını çevresindeki yetenekli gençlerle evlendirmeleri hayli yaygın bir uygulama idi. Cemal Paşa, Mehmet Paşa'nın yeğeni henüz 17 yaşında olan Seniha Hanım ile Selanik'e tayin olduktan kısa bir süre sonra, 2 Haziran 1899'de hayatını birleştirmiştir¹⁶. Her ne kadar aşk evliliği olmasa da ikili arasında zamanla büyük bir uyum ve sevgi ortaya çıkmıştır. Cemal Paşa eşine daima *Venüs'üm!* diye hitap etmiştir. Cemal Paşa'nın bu evlilikten 4'ü erkek, 1'i kız olmak üzere toplam 5 çocuğu olmuştur. Ahmed Rüşdi, 29 Ekim 1900'de, Mehmet 1903'te, Hasan Necdet ve Kâmuran ikizleri 1907'de, en küçük çocukları olan Hasan Behçet ise 1911 yılında dünyaya gelmiştir. Cemal Bey evlendikten sonra çocukları, büyük kız kardeşi Şadiye, malul durumdaki küçük kız kardeşi Ayşe Sıdika, kayınvalidesi Ayşe Hanım ve üvey annesiyle birlikte aynı evi paylaşmıştır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı sırasında bizzat kendisinin daveti üzerine Suriye'ye gelen Halide Edip Adivar, Lübnan'da Cemal Paşa'nın yazlığına misafir olmuş, bu sayede aile ile yakından tanışma imkânı elde etmişti. Adivar, aile üyelerinin basit ve sade yaşamı tercih ettiklerini, ayrıca sevecen ve iyi kalpli insanlar olduğunu belirtmiştir¹⁷. Seniha Hanım evliliğinin ilk yıllarında eşinin hem asker hem de siyasetçi kimliği nedeniyle İstanbul dışı görevlerde bulunmasından dolayı zamanının çoğunu çocuklarını büyütmele geçirmiştir¹⁸.

Seniha Hanım'ın ailesi mutaassıp değildi. Ecnebilerle görüşüp, hanımlar ve beyler ayrı ayrı olmak kaydıyla, karşılıklı davetlerde bulunurlardı. Oldukça rahat bir ortamda büyüyen Seniha Hanım, sosyal ve çağdaş bir kadın portresi çizmiştir. Türk kadının toplumda daha aktif olarak görev alması gerektiğine inanmıştı. Bu hususta bizzat yapmış olduğu icraatlar ile örnek olmaya çalışmıştır. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki tarihlerde, bir okul açılışı için gereken parayı toplayabilmek amacıyla arkadaşlarıyla birlikte, toplumsal baskılara boyun eğmeden ve hiç tereddüt etmeden sergi açabilmiştir. Sergiden kazanılan paralarla okulun açılışına destek olmuştur. Bu hususta kocasının tam desteğini aldığı için çıkartılan dedikodular onu yıldırılmamış, mücadelesine büyük kararlılıkla devam etmiştir. Seniha Hanım, Cemal Paşa ile dönemin yabancı devlet elçileriyle birlikte yemeklere ve davetlere de katılmıştır. Atatürk Dönemi'nde Türk kadınlara verilen hakları kendi mücadelelerinin bir sonucu olarak değerlendirmiş ve memnuniyetle karşılamıştır¹⁹.

16 Nevzat Artuç, "Mustafa Kemal Paşa'nın Cemal Paşa Ailesine Sahip Çıkma Meselesi", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa. 51, Isparta 2020, s. 47-48; Orhan Koloğlu, "İttihatçı eşi Olmanın Ağır Bedeli", *Popüler Tarih*, Sa. 42, Şubat 2004, s. 46-47.

17 Halide Edip Adivar, *Memoirs of Halide Edip*, London 1926, s. 399-400; Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, (Yayına Haz. Mehmet Kalpaklı- Gülbün Türkgeldi), Özgür Yay., İstanbul 2004, s. 230-231.

18 Koloğlu, *a.g.m.*, s. 48; Nevzat Artuç, *Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş İkinci Baskı), TTK Yay., Ankara 2019, s. 15-17.

19 Suzan Esler, "Cemiyet Hayatımızda Çığır Açan Kadınlar: Seniha Cemal", *Resimli Hayat*, Sa. 23, Mart

Seniha Hanım sergi dışında İstanbul'da bulunan çok sayıda hastaneye gönüllü olarak yardım toplama kampanyaları düzenlemiştir. Bu hizmetlerinden dolayı da *Hilâl-i Ahmer Madalyası* ile ödüllendirilmiştir²⁰.

Seniha Hanım, Doğan Hızlan'ın ifadesiyle sosyal yaşamdan asla ödün vermeyen bir İstanbul hanımefendisidir. Nitekim ekonomik olarak çok zor durumda olduğu ve hatta devlet tarafından verilen evini satmak zorunda olduğu günlerde bile, dönemin İstanbul sosyetesinin uğrak mekânlarından olan Beyoğlu'ndaki meşhur Lebon Pastanesi'nde çay içmek alışkanlığından vazgeçmemiştir. Bu durum lükse meraktan ziyade yaşam biçimi ve onu hayata bağlayan bir alışkanlık idi²¹.

Seniha Hanım, eşi Cemal Paşa'nın 22 Haziran 1922'de şehid edilmesinden sonra beş çocuğu ile birlikte oldukça zor günler geçirmiştir. Bir müddet aileden kalan mücevherleri satarak yaşamını idame ettirmiştir. Bu tarihten itibaren yurda dönüş yapan Seniha Hanım, 10 gün boyunca Mustafa Kemal Paşa tarafından Çankaya Köşkü'nde şeref konuğu olarak ağırlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, yakın dostu ve silah arkadaşı Cemal Paşa'nın eşine son derece saygılı davranmış ve ihtiyaçlarının karşılanmasını emretmiştir. Mustafa Kemal Paşa ayrıca Seniha Hanım'dan muhtaç durumdaki diğer İttihatçı eşlerinin durumu hakkında kendisinden malumat almıştır²².

Seniha Hanım, 1926 yılı içerisinde doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya üç mektup ve bir telgraf göndermiştir. Söz konusu mektuplarda Cemal Paşa ailesinin içerisine düştüğü maddi ve manevi zorlukları açık bir şekilde ifade edilmiştir. Seniha Hanım tam umutlarını kaybetmiş oldukları anda zat-ı şahanelerinin yardım ve himayeleriyle istikballerinin kurtulduğunu ifade etmiştir²³.

Afganistan Kralı Amanullah Han'ın, 1928 yılında gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti Seniha Hanım için bir umut olmuştur. Amanullah Han, Seniha Hanım'ı Afgan kadınlarının kalkınmalarına öncülük etmesi amacıyla cazip bir teklifle Kabil'e davet etti. Daveti memnuniyetle karşılayan Seniha Hanım, vaktiyle eşi Cemal Paşa'nın görev yaptığı topraklarda bulunmayı memnuniyetle kabul etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu seyahate izin vermemesi üzerine oğlu ile İtalya üzerinden yeni bir seyahat planlaması yapmak zorunda kalmıştır. Hindistan yoluyla Afganistan sınırına ulaşmayı başarmış ancak bu defa Amanullah Han'ın çıkan bir isyanda devrilmiş olması planlarının sonsuza kadar ertelenmesine ve yeniden Türkiye'ye dönüş yapmasına neden olmuştur. II. Dünya savaşı yıllarında (1939-1945) memur ve emekli maaşlarının alım gücü düşmüş olması nedeniyle Seniha Hanım'ın yaşadığı maddi sıkıntılar daha da artmıştır. Aile, 1943 yılında devlet tarafından bağışlanan evi satmak zorunda kalmıştır. Ancak Seniha Hanım yaşadığı tüm olumsuzluklara ve sıkıntılara rağmen İstanbul sosyal yaşamından bir an bile kopmamıştır. Seniha Hanım, 1962 yılında, 80 yaşında iken İstanbul'da vefat etmiştir²⁴.

1954, s. 26-27.

20 Artuç, *a.g.e.*, s. 58.

21 Doğan Hızlan, "Bu Romanı Ancak Selim İleri Yazabilir", *Hürriyet*. com. tr, 15 Şubat 2004.

22 Artuç, *a.g.m.*, s. 52-53.

23 Artuç, *a.g.m.*, s. 53-56.

24 Artuç, *a.g.m.*, s. 56-58.

b-Seniha Hanım'ın Hatıraları

Seniha Hanım, 1934 yılı içerisinde gazeteci Feridun Kandemir ile İttihatçı liderlerin ülkeyi terk ettikleri son mekân olan Boyacıköy'de bir sohbet gerçekleştirmiştir. Kandemir görüşmede Seniha Hanım'ın hatıralarını dinlemiş ve *Yedigün Dergisi*'nde 84, 85 ve 86. sayılarında neşretmiştir. Dolayısıyla eşi Cemal Paşa gibi kendi eliyle yazılmış bir hatırat söz konusu değildir. Kronolojik bir sıralama yoktur. Sohbetin gelişmesine göre bir anlatım mevcuttur. Seniha Hanım'ın zikredilen hatıraları aşağıdadır:

İşte, o zamanlar şu yalıda oturuyorduk. O kara günlerde İstanbul'dan kaçmaktan başka çare olmadığını söyleyen Cemal Paşa'ya gitmemesi, burada kalması için çok yalvardım. Fakat o hayır diyordu. Bizim burada kalmamızın artık faydası değil, zararı vardır. Sonra da beni temin ediyordu:

___Zannetme ki bu vatan batar... Hayır, içinde çalkalandığımız bu felaket eminim ki bir zaman gelir çocuklarımıza bir ibret, bir vatan dersi vermemize yarar. Çünkü bu milletin içinden bu vatani kurtaracak insanlar muhakkak çıkacaktır. Bundan emin ol.

Cemal Paşa, evvela Anadolu'ya gidecekti. Biz de ona göre hazırlandık. Hatta bir heybe bile hazırlamıştık. Sonra bir gün Enver Paşa geldi ve Anadolu'ya gitmekten sarf-ı nazar edildiğini haber verdi. İki gün sonra da nereye çıkacaklarını kendilerinin de bilmedikleri, onları İstanbul'dan ilelebet ayıran son seyahate çıktılar.

O gün Cemal Paşa'nın böyle bir seyahat için değil, hatta İstanbul'a inmek için bile parası yoktu. Gece yarısına doğru, saat 11'i biraz geçiyordu. Şu rıhtıma bir sandal yanaştı ve Cemal Paşa'yı aldı. Biraz ötede bekleyen motora götürdü. Bu motorda Enver Paşa, Talat Paşa, Bahaeddin Şakir, Doktor Nazım, Azmi, Rüsuhi, Bedri Beyler de varmış. Uzun bir zaman paşadan da arkadaşlarından da hiçbir haber alamadık. Tabii merak ediyorduk.

Paşalar gittikten sonra biz de pasaport istedik. Hükmet pasaport vermedi. Fransız ataşemiliteri bizi bir Fransız zırhlısıyla yollayabileceğini söyledi, kabul etmedim. En çok İtalyanlardan yardım gördük. Sonunda *Cemal Paşa'nın haremi* diye bir pasaport çıkarttım. Vapura bindik. İtalya'ya vardık. Cemal Paşa'nın Münih'te olduğunu biliyordum. Roma'dan telgraf çektim. Heyecan içindeydik. Ayrılalı bir yıl olmuştu. Bir yıl içinde yalnızca bir mektup alabilmişim. Beş saat sonra telgrafıma cevap geldi. Lindau'da birleştik. Ağladı. Bizi Münih'te oturduğu talebe pansiyonuna götürdü. Orada iki odaya yerleştik. Paşalar Almanya'da takma adlarla yaşıyorlar. Cemal Paşa *Mühendis Halit Baboviç*'tir. Enver Paşa *Ali Bey*, Talat Paşa *Sai Bey* adını taşıyordu. Cemal Paşa, Rus esirleriyle birlikte vapurla Steettin'den Rusya'ya geçiyor. Ben yine yalnız kalıyorum. Sıkıntıdayız. Zaten hiçbir eski nazırın haremi benim kadar sıkıntı çekmemiştir. Sonraları İstanbul'da olsun, Avrupa'da olsun hep satıp-savarak geçindim. Şam'da Cemal Paşa'ya bir kılıç hediye etmişlerdi. Kılıcın üstünde kocaman bir zümrüt vardı. Gel zaman git zaman sıkıntıda şu zümrütü satalım dedim. Meğer sahte değil miymiş? Bembeyaz bir taş çıktı. Altına yeşil kâğıt koymuşlar. Ben her Avrupa'ya gidişimde kıymetli taşlar almaya bakardım. Cemal Paşa şaşırır, beğenmezdi bu merakımı. Ne iyi etmişim, onları satarak geçindim sonraları. Baden'de bir Profesör dostumuz vardı. Vaktiyle Cemal Paşa'nın maiyetinde bulunmuştu. O telefon etti. Cemal Paşa'dan mektup aldınız mı? diye sordu. Meğer hadiseyi gazetede okumuş. O saat anladım. İçeri gittim: Paşa'yı vurdular! Dedim. Ölümünden bir hafta önce Tiflis'ten yazdığı, 21 Temmuz 1922 tarihli mektubunda Cemal Paşa şöyle diyordu: Çok canım sıkılıyor. Bu hayattan bıktım. Acaba günün birinde bir köşeye çekilip seninle baş başa oturabilecek miyiz? 50 yaşındaydı. Türk Sefaretindeymiş. Evde misafirim var diye erken

çıkmiş. Çıktıktan biraz sonra birbiri arkasından silah sesleri duyulmuş. Komployu hazırlayanlar sokak başlarını kamyonlarla otomobillerle tıkamışlar. Duyduğuma göre, Ermeni Taşnak Cemiyeti Mustafa Kemal'e: Cemal Paşa bizim listemizde yoktu? şeklinde telgraf çekmiştir²⁵.

Bir yandan da İstanbul ve bütün vatan kara günler yaşıyordu. Ne yapabilirdim? Evlatlarımı bağırma bastım. Gözyaşlarımı onlardan gizlemeğe çalışarak beklemeye başladım. Neden sonra Hamburg'dan gelen ve oradaki Türkleri getiren bir vapurdan Cemal Paşa'nın biraderi çıktı. Ondan Paşa'nın Almanya'da bulunduğunu öğrendik.

Cemal Paşa ile evliliğimizin yirmi ikinci senesindeydik. Şu yirmi iki sene içerisinde Cemal Paşa'nın şöyle bir haftalık olsun doğru dürüst evinde kaldığını, çoluk-çocuğu ile bir sofrada yemek yediğini ben bile göremedim. Meşrutiyetten evvel bir türlü, meşrutiyet ilan edildikten sonraki buhranlı günler, daha sonra Harb-i Umumi'de Suriye'de ve Filistin'de geçen günler... ve nihayet Mütarekede'ki hayat... Bütün bunları göz önüne getirdiğinizde hep hareket ve faaliyet dolu günler. Biz de rahat edecek, evin babası ile baş başa kalacak iyi günler beklerdik... Cemal Paşa'nın hususi hayatı için şu kadar söyleyebilirim: Çok iyi, temiz bir insan, yuvasına bağlı bir eş ve baba idi. Kim ne derse desin yirmi iki senelik müşterek hayatımızın hiçbir günü, hiçbir anı benim bu kanaatimi sarsmamıştır.

Bugün ölümüne ağladığımız insan, daima üzerine titreyerek sevdiğimiz ve aynı büyük ve eşsiz sevgi ile bizi sevdiğinden emin olduğumuz bir eş ve baba idi. O bizim her şeyimizdi. Biz onsuz kalınca...

Cemal Paşa şehit olduktan sonra biz vatana dönünce, bütün acılarımızı ve bütün mahrumiyet ve ıstıraplarımızı unutturan büyük ve alicenap bir himaye ile karşılaştık. Evlatlarıma babasızlıklarını, yetimliğın dayanılmaz acısını unutturan ve bana yaşamak kudret ve cesaretini veren Ulu Gazimize daima son nefesimize kadar minnettar kalacağız. Onun büyük ve tarife sığmaz alicenaplığı olmasa idi...

Cemal Paşa'nın hakkı varmış... Bana kaç defa: Ben ölürsem o sizi unutmaz merak etmeyin! derdi. Onun, bizi Cemal Paşa'nın bile tahmin ve tasavvur edemeyeceği şekilde himaye ettiğini ve ancak bu büyük himaye sayesinde yeniden kuvvet ve can bulduğumuzu şimdi şurada itiraf ederken bile bütün kederlerimi, gamlarımı unutturur gibi oluyorum.

Ben de çocuklarım da Ulu Gazimize ve bize ağışunu şefkatle açan cumhuriyet hükümetimize ilelebet borçlu ve minnettar kalacağız. Eminim Cemal Paşa'nın ruhu da bu büyüklük ile rahat ve şadddır.

Cemal Paşa'nın bir vasiyetname hazırladığından haberim yoktu. Son defa Münih'ten Afganistan'a gitmek üzere Moskova'ya giderken hiç adeti olmadığı halde bana bazı para işlerinden bahsetmişti. Şöyle yaparsın, böyle yaparsın, böyle edersin diyordu. Ben şaşırdım ve ona: Sen öleceksin! dedim. Hayretle yüzüme baktı. Neden, diye sordu. Öyle ya dedim. Senden bu tarz sözleri ilk defa işitiyorum ve bunlar ancak ölümü yaklaşan insanların sözleridir. Bir vasiyetnameye benziyor. Sonra bahsi değiştirmiş ve gülüşmüştük. Ben Cemal Paşa'nın hiçbir düşünmeden dolayı değil, fakat dilinin ucuna gelivermiş de böyle konuşmuş olduğunu zannediyordum. Halbuki o kalpten gelen bir hisle hareket ediyormuş. Çünkü bizden ayrıldıktan sonra Berlin'e gidince orada

25 Hıfzı Topuz, "Cemal Paşa'nın Eşi Anlatıyor", Akşam Gazetesi 5 Mart 1955'ten nakleden Hasan Cemal, *a.g.e.*, s. 4.

ilk işi bir vasiyetname tanzimi olmuş. Bu vasiyetnamede Cemal Paşa her şeyi bana bırakıyor ve çocuklara bilhassa 30 yaşına kadar bana sadık ve muti (bağlı) kalmalarını emrediyordu. Fakat her şeyi derken zannetmeyiniz ki Cemal Paşa'nın serveti vardı. Hayır... Cemal Paşa paradan daima nefret ederdi. Bana birkaç defa şöyle demiştir:

___Ölürsem hakkımda her türlü söyleyenler bulunabilir. Takip ettiğim siyasetten bahsederlerse belki iyice anlayamazsın. Askerlik hayatımdan bahsederlerse belki yine iyice anlayamazsın. Fakat senin bildiğin, anladığın ve daima bilmeyenlere bildirip anlatacağın bir nokta vardır ki o da kursağıma alın terimin mahsulü olmayan tek bir lokmanın girmedidir.

Filhakika Cemal Paşa ölümünden sonra bu hususta bir itham, hatta şüpheye maruz kalacağını aklına getirince hasta olurdu. Ve yine bu endişe iledir ki benim mücevherat almama bile mâni olmak isterdi.

___Herkes ne der, ben şüphe altında yaşayamam derdi.

Ben de:

___İyi ama ne olur ne olmaz, belki bir gün lazım olur. Çocuklarımız var. İnsan hali bu. Ne olur, bir kenara biraz bir şey koysak. Dedikçe kızardı.

Düşününüz ki Harb-i Umumi'de Cemal Paşa'nın 300 altın aylığı vardı. IV. Ordu zabitanı maaşlarını hep altın alırdı. Yine hatırlarsınız ki altın ile kâğıt paranın da farkı vardı. Birçokları aldıkları altınları kâğıda değiştirirlerdi. Bir kere bende böyle yaptım. Cemal Paşa bunu haber alınca kıyameti kopardı. Ve bu yüzden az kalsın üzerine titrediği yuvayı yıkıyordu. Çünkü iki yaverini alıp eve geldi. Ve beni onlara göstererek:

___Bu, altın paraları kâğıtla değiştirmiş. Şahit olun. Bir daha böyle bir şey yaptığımı işitirsem aramızda hiçbir münasebet kalmaz, kendisini tatlik ederim demişti.

Cemal Paşa'nın adeta vasiyetname niteliğinde olan, büyük oğlu Ahmet'e, 13 Mayıs 1920 tarihinde Moskova'dan yazdığı mektup şu şekildedir:

Sevgili oğlum Ahmet!

Ben uzun bir seyahate çıkıyorum. İhtimal ki sizi uzun bir müddet görmeyeceğim ve yine ihtimal ki benden uzun bir müddet haber alamayacaksınız. İşte sana bu mektupla bazı nasihatler vereceğim. Bu sözlerimi can kulağınla dinle, onların haricine çıkma:

1-Oğlum, sen benim en büyük evladımsın, beden sonra ailemizin erkeği sensin, sana ismimden başka miras bırakacak hiçbir şeyim yoktur. Beş paralık bir servete malik değilim. Ben ölürsem annenin birkaç parça elması bütün aileyi ancak 3 sene kadar iâşe edebilecek bir şeydir.

Ondan sonra ananı, halanı, büyük anneni himaye edecek, onları hiç kimseye muhtaç etmeden besleyecek ancak senin sâyin ve çalışkanlığıdır. Dünyada kendi sâyinden başka hiç kimseye güvenme. Hiç kimseden on para bile isteme! Kazanırsan onları anan ve kardeşlerin için sakla, sen gayet fakirane bir hayat geçir. Her şeye tahammül et, fakat ananı aç bırakma, namerde muhtaç etme.

2-Eğer ben ölürsem annen vatana dönecek, sen tahsilini ikmal ettikten sonra annenin yanına gidersin, onunla oturur, kendine iş bulursun.

Yapacağın tahsil ziraat olduğu için toprak işinden başka bir şeye ehemmiyet verme! Bu meslek seni ve ailemizi pekiyi geçindirebilir.

3-Azamet satma, daima mahviyet kâr ol. Hiç kimsenin kalbini incitme. Kardeşlerinle daima güzel geçin. Onları daima himaye et ve onları kimseye çığnetme!

4-Vatan muhabbeti, Türklüğün muhabbeti senin en büyük ziynetin olsun. Vatanını, Türklüğünü her şeyden ziyade sev! ve bu ikisi için hiçbir fedakârlıktan çekinme!

Ben öldükten sonra benim şimdiye kadar takip ettiğim yolu aynen sen de takip et.

5-Ölmez de sağ kalır yine size kavuşursam, seni istediğim gibi çalışkan, mert ve namuslu bir genç görürsem çektğim ve bundan sonra çekeceğim bin türlü meşakkatleri kamilen unutacağım.

İşte yavrum sana söyleyeceklerim bundan ibarettir.

Evet, bu mektubu her elime alısta Cemal Paşa'yı karşımda görürüm. Zaten görüyorsunuz ya bütün mektuplarında hep aşağı yukarı aynı ses duyulur...

Fakat yazık ki Cemal Paşa'nın mektuplarını lazım olduğu veçhile tasnif edemedim. Bakınız bu mektubunda bizden aylarca haber alamadığını yazıyor, hâlbuki o zaman biz muntazaman yazıyorduk, fakat tam sekiz ay Cemal Paşa'dan hiçbir haber alamamıştık. Meğer o da yazıyormuş, ama ne onun mektupları bize geliyor ne bizimkiler ona gidiyormuş²⁶.

Bu bir müddet böyle devam etti. Sonra köşede bucakta kalmış mektuplar birer birer gelmeğe başladı. Cemal Paşa Afganistan'a gitmeğe karar verdiğiinde bana şöyle demişti:

___Anadolu'daki arkadaşlarımızı kardeşlerimizi rahat bırakmalıyız. Bizim şimdiki halde vatan hudutlarından uzaklarda çalışmamız lazımdır. Bu hudutlara yaklaşmamız asla doğru olmaz. Bu sebeple Afganistan'a gideceğim. Orada müşterek düşman ve bugün için hemen hemen belli başlı düşman İngilizlere karşı bir cephe alacağım ve onları gücümün yettiği kadar yoracağım. Bu suretle bir yandan Afganistan'a nafi olurken bir taraftan da öz yurduma uzaktan da olsa hizmet edeceğim.

Cemal Paşa'dan bu seyahat esnasında ve daha sonraları bir müddet habersiz kaldım. İşte o uzun habersizliği ve sessizliği bozan ilk mektup, 2 Ağustos 1920 tarihinde geldi. Cemal Paşa Moskova'dan itibaren başlayan seyahatini şu cümlelerle anlatmıştır:

___Asya'nın ortasından Türkistan denen o mübarek ülkenin merkezi idaresi olan Taşkent şehrine Moskova'dan buraya tam 17 günde geldik. Yayamı zannettin hayır... Atla mı, araba ile mi? Hayır... hayır... Şimendiferle geldik. Bu ne biçim şimendifer diyeceksin, yok hiç de taaccüp etme!

___Dört beş defa sahip değiştirmiş, köprüleri dört beş defa tahrip edilmiş olan şimendifer hattının bu şeklide işletilebilmesi yine bir muvaffakiyettir. Moskova'dan çıktıktan üç gün kadar sonra Volga Nehri sahilinde Samara denilen bir kasabaya geldik. Bu kasabada dört gün bekledik. Dört gün sonra hareket ettik. Ertesi gün akşamüzeri Orenburg'a geldik. Bu şehir Asya ile Avrupa kıtalarının hatt-ı müşteregindedir. Ruslar bu şehre çok ehemmiyet veriyorlar. Burası için Asya'nın penceresidir diyorlar. Seyahatimiz mükemmel bir yataklı vagonla oldu. Yemeğimizi pişiriyorlar, her hizmetimizi mükemmelen görüyorlar ve bizi hiçbir şeyden mahrum bırakmıyorlardı. Ruslar refakatimize bir tercüman ile üç müsella nefer de verdiler. Güle eğlene hiç canımız sıkılmadan

on yedi gün vagon içerisinde kaldık. Samara'daki intizarımız esnasında Sibirya'dan gelen bir üsera kafilesiyle mülaki olduk. Zabitan ve efrattan mürekkep olan bu biçarelerin bizi görür görmez gösterdikleri muhabbet ve samimiyeti görseydiniz... Nihayet onlardan da ayrıldık...

___ Taşkent'te fevkalade mükemmel bir istikbal merasimi yaptılar. Buraya bir çarşamba günü geldik. Cuma günü buranın en büyük camiine, Cuma namazına gittik. İhtiyar sakallı hocalar bile, bana fevkalade hürmet gösterdiler. Bunları görüp de müteessir olmamak elden gelmiyor. Cumartesi günü aynı caminin avlusunda Buhara emiri aleyhine Buhara ihtilalcilerinin bir mitingi oldu. Bu mitingde benim de birkaç söz söylememi rica ettiler. Kürsüye çıkar çıkmaz toplanmış olan 3-4 bin kişinin alkış tufanı şayanı hayret bir mahiyet almıştı. Ben de artık çoştum. Müttefik hükümdarların aleyhine açtım ağzımı yumdum gözümü, söyledim, söyledim... Ve yine alkış tufanı arasında kürsüden indim. Burada bir ay kalacağım. Müteakiben Afganistan'a hareket edeceğim."

Cemal Paşa'nın Taşkent'ten yazdığı bu mektubunu, Herat'tan yazdığı ikinci mektup takip etti. Cemal Paşa söz konusu mektubunda şunları söylüyordu:

___ Herat'ta iyi karşılandık. Afganistan Emiri Amanullah Han'a bir telgraf yazdım. Şimdi o telgrafın cevabına intizar ediyorum. Üçüncü mektubunda, Afganistan emiri Amanullah Han'dan aldığı cevaptan şu şeklide bahsediyordu: Emir hazretleri beni misafir-i has olarak kabul buyuruyorlar. Kemal-i hüsn-i ihtiramla Kabil'e gönderilmemi Herat Valisi'ne emrediyorlar. Başvezir'den aldığım bir mektupta: Afganistan'a muvasalatınız haberi işitilmiş ve fevkalade mucib-i meserret olmuştur. Zat-ı âlileri, zat-ı hazreti padişahinin misafir-i hass-ı olacaksınız. Dostlarınız kardeşleriniz dört gözle muntazırdılar... Milletimizin mevcudiyetine nihayet vermek için alçakça tedabire tevessül eden İngilizlerle çarpışmak için vâsi bir sahaya nail olduğumdan dolayı bir kat daha kesb-i kuvvet ediyorum. Cenab-ı hak ümit ettiğim neticeyi müyesser ederse kendimi dünyanın en mesut ve bahtiyar insanı sayacağım...

Çocukların tahsili için Almanya'da kalmak mecburiyetinde idik. Hatta çok sıkıntılı günler yaşadığımız zamanlar bile sırf evlatlarımızın tahsili yarıda kalmasın diye her mahrumiyete, her türlü ıstıraba katlandık. Fakat onların okumalarına mâni olmadık.

Cemal Paşa başka mektubunda parasızlık sıkıntısına temas etmiş ve eşinin satmak üzere olduğu yüzüğü için satmadan evvel çok düşün demişti. Zira Cemal Paşa bu yüzüğü çok severdi. Maddi kıymeti için değil, fakat manevi kıymetine, hatırasına bağlı idi. Fakat o günlerde aç kalmamak için satmaktan başka çaremiz yoktu. Nitekim daha sonraları da yine birer birer hatıralarına bağlı kaldığımız birçok şeylerimizi satmak, içimiz sızlayarak elden çıkarmak mecburiyetinde kalmıştık. Böyle sıkıntılı günlerden birinde Cemal Paşa'ya:

___ Ben sana Harb-i Umumi içinde söylememiş miydim? Bir kenara bir şey koyalım ne olur ne olmaz dememiş mi idim. İşte bak şimdi ne oldu. Hatta en aziz, en yakın bildiğin dostlarından bile bir hayır görebiliyor musun şimdi? O bilhassa bu dostların hareketine bir mana vermez ve dünyada vefa denen şeyin bu derece ortadan kalkışına içi sızlardı. Fakat teessürünü belli etmemeğe çalışır, yine;

___ Hayır derdi. Bu günler de geçer... Aç kalksak bile bu kimsenin Cemal Paşa Harbi Umumi'de topladığı gayri meşru paraları yiyor demesine meydan vermeyeceği için bana o kadar dokunmaz. Fakat ya aksi olsaydı ya biz o zaman meşru kazancımızdan yani aylığımızdan bir kısmını bir kenara koyup da şimdi rahat bir hayat yaşasa idik herkes işte bu da bir nevi Harb-i Umumi zengini dese idi, söyle o zaman ne olurdu? Ben bu sıkıntılı ve mustarip hayatı o refaha bin

kere tercih ederdim.

Ben yirmi iki senelik evlilik hayatımızda Cemal Paşa'nın kafasından bu düşünceyi, bu endişeyi çıkarmağa bir türlü muvaffak olamadım. O İstanbul Muhafızlığı zamanında da Adana Valiliği'nde de bütün hayatında böyle idi²⁷. Hatta Meşrutiyet ilan edildiği zaman bir kenarda babadan kalma bir parça paramız vardı. Onu da o zaman sarf ettik.

Cemal Paşa son defa ayrılışında, yani ikinci defa Kabil'e giderken bana laakal üç sene görüşemeyeceğimizi söyledikten sonra: Evlenişimizin yirmi beşinci sene-i devriyesinde her halde buraya gelmeğe çalışacağım. O zaman vaziyeti mütalaa ederiz. Fakat her halde o vakit, işler düzelmiş, vatan da kurtulmuş olacağından bu ayrı yaşayışa bir nihayet vererek yuvamızda sakin bir hayat yaşarız demişti.

Cemal Paşa ilk defa Almanya'dan Rusya'ya geçmek isterken tayyare ile gitmeğe teşebbüs etmişti. Fakat üç defa tekrar edilen bu tayyare seyahati teşebbüslerinin üçü de akamete uğrayınca Cemal Paşa Berlin civarında Belli Köyü'ndeki bir çiftliğe gidiyordu. Orada on beş gün kadar oturuyor ve bu esnada Rusya'ya geçmek için yeni çareler arıyor-ki bilahare esirlerin arasında karışarak geçmiştir. İşte bu mektup Cemal Paşa'nın o çiftlikten yazdığı, 26 Nisan 1920 tarihli mektuptur.

Söz konusu mektupta Cemal Paşa: ___Çiftlikte dolaşırken bir Rus zabiti gördüm. Üç seneden beri Petersburg'daki karısından ve çocuklarından hiç haber alamamış. İki dertli evvelki gün akşamüzeri iki saat mütemadiyen hem dolaştık hem konuştuk. Evvel Almanlar tarafından verilmiş adi bir nefer elbisesi, ayağında yırtık bir çizmeden başka bir şey yok. Ne çamaşırı ne de cebinde mendili var. Değil bir paketçik, hayır tek bir sigara alacak beş parası bile yok. Pek mükemmel Fransızca söyleyen ve pek güzel bir tahsil ve terbiye gördüğü her halinden anlaşılın bu zavallı adama acımamak mümkün değil. ...Kim bilir beni de gideceğim yerlerde aynı akıbet mi bekliyor? Fakat bu düşünce bende hiçbir zaaf husule getirmiyor. Kararlarımda hiçbir tebeddül icrasını düşünmüyorum. Ya zavallı vatani kurtarmak ya onun uğruna en büyük felaketler ve mahrumiyetler içinde terk-i hayat etmek, işte yegâne emelim budur. Bu emeli biperva takip ederken en ziyade kuvvet veren şey de ben öldükten sonra senin evlatlarımla başında büyük bir minnetle onların istikbali ile iştilgal edeceğin hakkındaki kalbi imanımdır.

Cemal Paşa'nın Rusya'dan ilk ayrılışı hastanede bulunduğum zamana tesadüf etmişti. Hastanede idim. Paşanın beni bırakarak gitmek isteyeceğini zannetmiyordum. Fakat tabi ahval içinde yaşamıyorduk. Anladım ki paşanın o gün behemehâl bizden ayrılması ve yola çıkması lazımdır. Bu mecburiyet karşısında ben onu teşyi ettim. O da evvela metin idi. Bana tekrar tekrar:

___Gidiyorum, fakat müsterih olarak gidiyorum. Buradan gidiş sizden olduğu kadar aziz vatandan da biraz ayrılış gibi geliyor bana. Fakat içim rahattır. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da muhakkak bir iş yapacak, muvaffak olacaktır. Bundan yüzde yüz eminim. Afganistan'da ben de bir iş görmeğe İngilizleri yormağa, üzmeğe çalışacağım...

Bunları söyleyerek metin, müsterih hatta biraz neşeli görünüyordu. Birkaç saat sonra bana yapılacak ameliyatı bile bekleyemeyeceğini anladı ve ayrılış anı geldi. Paşa vazife ile kalbi arasında kalmıştı. Ve her vakit olduğu gibi bize döndü:

___ Sizi Allah'a emanet ediyorum dedi ve kendisine tayin ettiği yeni vazife, gaye ve emelin peşine koştu. Ve işte bu kadar senelik zevcim Cemal Paşa'nın ilk defa göz yaş döktüğünü gördüm.

Cemal Paşa Almanya'ya son gelişinde Enver Paşa'dan bahsetmişti. Enver Paşa'nın bu defa çok yanlış bir harekete tevessül ettiğini söylemiş ve Ruslar aleyhine kıyam etmesini akıl almaz bir çılgınlık diye tavsif etmişti. Cemal Paşa, Enver Paşa'nın bu hareketini bir türlü affedemiyor ve mütemadiyen onu düşünüyordu. Ben kendisini teskin etmek istedikçe:

Bilmezsin nasıl yanlış bir yol takip ediyor. Bu manasız hareketiyle acaba ne yapmak istediğini kendisi bile biliyor mu? Derdi. İşte bakınız, Cemal Paşa Moskova'dan yazdığı, 2 Haziran 1922 tarihli mektubunda da bu bahse temas ediyor:

___ Evvelce Buhara Emiri iken iki sene evvel Afganistan'a iltica etmiş olan zat Ruslar Aleyhine muharebeye başladığını haber alır almaz kendisinin olan hakk-ı emaretini Enver Paşa'ya devretmiş. Enver de kendisine bir mühür kazdırmış *Damad-ı Halife-i Müslimin, Emir-i Buhara Mücahid-i İslâm Enver!* diye. Binaenaleyh Enver Paşamız artık paşa değil, bir emirdir. Korkarım ki o tacın altında kafası ezilmesin. El yevm *Buhara Emir-i Cedidi Enver Han* ile Rusya Hükümeti ordusu, en şedit bir muharebeye tutuşmuştur Galebe tabii akli ve vasıtası olan tarafta kalacaktır. Ben korkuyorum ki mücadelenin nihayetine kadar Ruslar beni Afganistan'a geçirmeyeceklerdir.

Cemal Paşa'nın bu korkusu beyhude değildi. Nitekim Afganistan'a geçemedi ve Tiflis'te Şehadet sahnesi...²⁸

O zamanlar benim ve benim fikrimde olan diğer hanımların yapmak istedikleri hareketler cemiyet içerisinde adeta bir ihtilal havası esmesine sebep oluyordu. Hatta hiç unutmam Etfal Hastanesi'ndeki sergiyi tertiplemeye başladığımız zaman etrafındakiler Cemal Paşa'yı İsyân çıkabilir, memlekette ihtilal olabilir diye vazgeçirmek istemişlerdi. Mamafih Cemal Paşa çok ileri fikirliydi. Türk kadınlarının da artık Avrupalı kadınlar gibi iş hayatında erkeğin yanında yer almaları lüzumuna kaniydi.

Şimdiki gençler kadının cemiyetteki rolünün, manasının ehemmiyetini acaba hakkıyla takdir edebilirler mi? Çünkü onlar için bu vaziyet çok tabii. Hayatı anlamaya başladıkları günden beri cemiyeti böyle buldular... O zaman tasavvur edin, kaç-göç devri. İki defa sokağa çıkmak dillere düşmek için kâfi. Hiç unutmam, bir elbise yaptırıyordum. Kumaş eksik gelmişti. İkinci bir defa gidip almama annem katiyen müsaade etmemişti: Aman evladım imkânı yok. Sonra ne derler. Katiyen olmaz! demişti. Hala içimde derttir. Hem de benim ailem bütün bütün mutaassıp değildi. Ecnebler ile görüşürdük. Bizi davet ederlerdi. Biz de mukabele ederdik. Fakat hanımlar ayrı, beyler ayrı tabii.

Sosyete hayatına girdiğim zaman ailenin samimi erkekleriyle görüşmeye başladık. İlk defa yanlarına başörtüsü ve maşlahla çıkıyorduk. Bu hayat istidadımız ne kadar fazlaymış ki 5-6 sene

28 Feridun Kandemir, "Cemal Paşa'nın Son Günleri", *Yedigün*, No.86, 31 Ekim 1934, s. 14-15. Seniha Hanım'ın Yakın Tarihimiz'deki hatıraları burada son bulmaktadır. Seniha Hanım yaklaşık yirmi yıl sonra, *Resimli Hayat Dergisi*'nde Suzan Esler ile yapmış olduğu mülakatta hatıralarını anlatmağa devam etmiştir. Suzan Esler, "Cemiyet Hayatımızda Çığır Açan Kadınlar: Seniha Cemal", *Resimli Hayat*, Sa. 23, Mart 1954, s. 26-27. Çalışmamızda Seniha Hanım'ın son anlatımlarını, bütünlüğü sağlamak adına, önceki anlatımlarının devamı olarak yayınlamayı uygun gördük.

içinde tamamen erkeklere çıkar olduk. Fakat bunda hiçbirimiz gaf yapmadı. Gayet iyi intibak ettik. Fakat asıl kıyamet ne zaman koptu biliyor musunuz? Bir defa adada bir otelin terasında kocam ve bir arkadaşıyla beraber yemek yedik. Ertesi gün bu haber İstanbul'da top gibi patladı... Artık ne türlü tefsirler isterseniz. Neler denmedi, neler söylenmedi bilseniz. Ama bütün bunlara ne ben ne de Cemal Paşa aldırırđık. Hepsine kulaklarımızı tıkadık. Bundan sonra önce büyük bir infial sonra da büyük bir alaka ve takdir toplayan hareketlerimizi hızlandırdık... Bir mektep açmayı kararlaştırdık. Hepsi hanımlardan olmak üzere bir cemiyet kurduk. Reisliğine beni seçtiler. O zaman para kıymeti daha başkaydı. Önce 5'er kuruş toplamaya karar vermişken sonradan baktık 50-100 kuruş veriliyor. Derken daha fazla verenler çıkınca biz de işi büyüttük. Para miktarını artırmak için bir sergi tertiplemeye karar verdik... Hepimiz işlediğimiz örtüleri, elişlerini, öteberiyi topladık... Sergi haberi yayılınca bu sefer daha şiddetli bir patırtı koptu. Cemal Paşa'ya şikâyetler, hatta tehditler gelmeğe başladı. Fakat biz de bu sefer iyice ağır basmaya karar vermiştik.

Merhum Kazım Paşa'nın kızı Nazire, Hasan İzzet Paşa'nın kızı Malike, Konsolos Server Cemal Bey'in eşi Atiye hanımefendilerle her gün toplanıyor heyecan içinde konuşuyorduk. Hayli mücadele ve dedikodulardan sonra biz galip geldik. Cemal Paşa bütün söylenenlere yine kulaklarını kapadı: Bana vız gelir...! diyordu. Sergi hazırlandı. Hepimiz çarşafly fakat yüzlerimiz açık olarak birer masa başında duruyor satış yapıyorduk. Bütün sefirler, vekiller davetliydi. O gün adeta altın yağdı diyebilirim. Bu suretle mektep açmak gayemizi gerçekleştirebildik. Hanımların bu muvaffakiyeti çok takdir topladı. Sergiden sonra Cemal Paşa, merhum Cavit Bey ve bir Türk Nazırı ile Rus sefirini davet ederek onlarla bir masada çay içtik. Yine tuhaf bakanlar oldu. İlerigeri söylenenler kulağımıza geldi. Cemal Paşa: Hiç aldırılmamalı, bu adımların atılması lazımdır ve devam ettirmelidir! fikrini daima müdafaa ediyordu. İşte böyle çok sert ve çetin mücadeleler geçirdik.

Bakın size ilk Türk memuresinin hikâyesini anlatacağım: Devir malum! Kadınlar, değil çalışmak için öteberi almak için dahi sokağa ender çıkıyor. Sonra iyi bir ailenin kızı veya hanımı çalışmak mecburiyetinde kalınca *Memure olabilir* fikri akla bile gelmeyecek kadar sıkı devir. Kocam bu adımın da atılmasına karar vererek yardımımı ve böyle bir hanım bulmamı benden rica etti. Ben de kendisine pek itimadım olan eski ailelerden gayet akli başında bir Türk hanımı olarak Feride Hanımefendiyi tavsiye ettim. Arkadaşlarının bütün itirazına rağmen Cemal Paşa onu postaneye yerleştirdi. Az zamanda o kadar güzel örnek verdi ki kendisine derhal iki kadın memur daha katıldı. Kadınların erkekler arasında onlar gibi çalışmasından ürkenlere dedikodu yapanlara bu en iyi cevap oldu.

Şimdi düşünüyorum da hakikaten bugüne yetişmek bize epey çetin mücadelelerden sonra nasip oldu. Daha sonraları Cumhuriyet Devri, Atatürk Devri, kadınların müsavi hakları. Bizim zamanımızın ve bugün elde edilenleri hatırladıkça yaptıklarımızın hayırlı neticeleri içimi büyük bir hazla dolduruyor... Hayli yorulduk ama muvaffak olduğumuzu görmekle dinleniyor, huzur duyuyoruz²⁹.

c-Seniha Hanım'ın Hatıralarının Önemi

Seniha Hanım, hatıralarının kendi eliyle kaleme almamıştır. Hatıralar, *Yakın Tarihimiz ve Dünya* dergileri ile *Akşam Gazetesi*'nde vermiş olduğu mülakatlardan oluşmaktadır. Yazıların içeriğinden anlaşıldığına göre mülakatı yapan gazetecilerin sormuş olduğu sorular ekseninde bir anlatım söz konusu olmuştur. Dolayısıyla Seniha Hanım'ın bütün hayatını ihtiva eden kapsamlı bir hatırat nitelediğinde değildir. Eşi Cemal Paşa'nın Klosters'te kaleme aldığı Hatırata şahid olan Seniha Hanım'ın, kendisinin de böyle bir hatırat kaleme almamış olmaması ilginçtir. Ancak yaşamış olduğu tüm zorluklara karşın bildiklerini paylaşarak yakın tarihimizin aydınlatılmasına önemli katkı sağlamıştır.

Seniha Hanım'ın hatıraları ağırlıklı olarak Mütareke Dönemi, yurtdışına çıkış ve Cemal Paşa'nın yurt dışındaki faaliyetleri ile ailenin bu zorlu süreçteki yaşam savaşı ile ilgilidir. Seniha Hanım'ın Cemal Paşa'nın Enver ve Talat paşalarla yurt dışına nasıl çıktığını, takip eden günlerde aile bireylerinin yurt dışına çıkışta yaşamış oldukları zorlukları, Almanya'da başlayan yeni hayatları ve Cemal Paşa ile buluşmalarına dair detaylı bilgiler vermektedir. Seniha Hanım, Cemal Paşa'nın herhangi bir servete sahip olmaması nedeniyle Almanya'da kaldığı sürece içerisinde ailenin çok büyük maddi sıkıntılar yaşadığını, Cemal Paşa'nın valilik, ordu kumandanlığı ve nazırlık görevleri sırasında zenginleşme ve servet biriktirme çabası içerisinde olmamasına bağlamaktadır. Bu noktada Cemal Paşa'nın paraya-pula asla tamah etmediğini, bu yönde dedikodulara dahi tahammülü olmayan, sadece vatanını seven bir devlet adamı olduğunu anlatmıştır.

Seniha Hanım hatıraların diğer kısmında Cemal Paşa'nın Afganistan'a neden gitmek istediği, Anadolu'da başlayan Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa hakkındaki düşüncelerini, Afganistan yolculuğu sırasında Taşkent ve Moskova'da yaşadığı ilginç olayları, Afganistan lideri Amanullah Han hakkındaki düşünceleri hakkında bilgileri paylaşmıştır. Seniha Hanım anlatımı dışında Cemal Paşa'nın, 13 Mayıs 1920'de büyük oğlu Ahmet'e hitaben yazmış olduğu mektubunu paylaşmış, paşa ile arasındaki mahrem konuşmaları açıklayarak bir anlamda Cemal Paşa'nın yurt dışındaki halet-i ruhiyesi hakkında önemli ip ucu vermiştir. Seniha Hanım açıklamalarında Cemal Paşa'nın Enver Paşa ile ilişkilerine de değinmiştir. Cemal Paşa'nın kendisine hitaben yazmış olduğu mektuplarda Enver Paşa'nın yurt dışındaki faaliyetlerinden son derece büyük bir rahatsızlık duyduğunu ifade etmiştir.

Seniha Hanım'ın hatıralarında en dikkat çekici hususlardan birisi de Cemal Paşa'nın son derece ileri görüşlü bir devlet adamı olduğu, Türk kadınının daha geniş haklara sahip olması, toplumda daha fazla görev alması gerektiği hususunda azami çaba sarf ettiği şeklindeki ifadeler olmuştur.

Seniha hanım, hatıralarında Mustafa Kemal Paşa'ya özel bir yer vermiştir. Onun her fırsatta kendilerine sahip çıktığını, eski silah arkadaşlarına ve onların geride bıraktıkları ailelerine karşı son derece vefalı bir insan olduğunu ifade etmiştir. Bu noktada Seniha Hanım'ın hatıraları, Mustafa Kemal Paşa'nın devlet adamı kimliği dışında, vefa-dostluk-yardımseverlik gibi insani hasletlerinin de ne kadar yüksek olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Sonuç olarak Seniha Hanım'ın hatıraları resmî belgelere yansımamış tarihi olayların açıklığa kavuşturulmasında, bir döneme damga vurmuş olan Cemal Paşa'nın düşünce yapısı, kişiliği ve aile yapısı hakkında paha biçilmez öneme sahiptir. Bu durum devlet adamlarının ve eşlerinin hatıralarının kaleme almalarının tarihi olayların aydınlatılmasına büyük katkı sağlayacağını tartışmaya mahal olmaksızın ortaya koymuştur.

Kaynakça

- ADIVAR, Halide Edip, *Memoirs of Halide Edip*, London 1926.
- _____, *Mor Salkımlı Ev*, (Yayına Haz. Mehmet Kalpaklı- Gülbün Türkgeldi), Özgür Yay., İstanbul 2004.
- ARTUÇ, Nevzat. *Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş İkinci Baskı), TTK Yay., Ankara 2019.
- _____, “Mustafa Kemal Paşa’nın Cemal Paşa Ailesine Sahip Çıkma Meselesi”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa. 51, Isparta 2020, s. 47-60.
- CEMAL PAŞA, *Hatıralar*, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul 1959.
- CEMAL, Hasan. *Hayat İşte Böyle Geçip Gidiyor*, Everest Yay., İstanbul 2018.
- ESLER, Suzan. “Cemiyet Hayatımızda Çığır Açan Kadınlar: Seniha Cemal”, *Resimli Hayat*, Sa. 23, Mart 1954, s. 26-27.
- HIZLAN, Doğan Hızlan, “Bu Romanı Ancak Selim İleri Yazabilir”, *Hürriyet*. com. tr, 15 Şubat 2004.
- KOLOĞLU, Orhan. “İttihatçı eşi Olmanın Ağır Bedeli”, *Popüler Tarih*, Sa. 42, Şubat 2004, s. 46-47.
- KANDEMİR, Feridun. “Cemal Paşa’nın son Günleri”, *Yedigün*, No. 84, 85, 86, 17-24-31 Ekim 1934, s. 15-16, 6-7, 14-15.
- _____. “Eşi Hayriye Hanım Talat Paşa’yı Anlatıyor”, *Yakın Tarihimiz*, C. 2, Sa. 20, 12 Temmuz 1962, s. 193-195.
- MİLANLIOĞLU, Neval. *Emine Naciye Sultan’ın Hayatı (1896-1957)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- Naciye Sultan, *Enver Paşa’nın eşi Naciye Sultan’ın Hatıraları Acı Zamanlar*, (Yayına Haz. Gazi Aşıroğlu), Burak Yayınları, İstanbul 1990.